

РОЗДІЛ 7

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК [316.4+338](091)

Лесніченко В.А., Черкаський державний технологічний університет

Лесніченко Вікторія Анатоліївна (1982 р.н.). Закінчила Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького у 2005 р. Аспірантка Черкаського державного технологічного університету. Основна наукова тема – дослідження соціально-економічних проблем історії України в науковій спадщині І.О.Гуржія; краєзнавство.

Джерела формування промислових робітників як одна з головних проблем при розгляді соціально- економічної історії України кінця XVIII – XIX ст. у працях І.О.Гуржія

У статті за матеріалами наукових досліджень І.О.Гуржія характеризуються основні етапи і джерела формування промислових робітників.

Based on I.O.Gurzhiy's materials and scientific researches, the main stages and sources of forming of industrial workers are analyzed in the article.

Питання вивчення наукової спадщини провідних українських істориків було і залишається актуальним в історичній науці. Це цілком стосується й до особистості Івана Олександровича Гуржія, фахівця з історії України XVIII-XIX ст. Хоча його наукова спадщина й була предметом дослідження багатьох істориків, узагальнюючої праці про його творчість до цього часу ще немає, окремі аспекти його наукової діяльності ще не знайшли висвітлення і в наукових статтях. Тому автор метою своєї роботи ставить завдання – проаналізувати праці І.О.Гуржія з точки зору показу джерел формування робітничого класу України в кінці XVIII – першій половині XIX ст.

Проблема зародження робітничого класу України є однією з найменш розроблених істориками. Пояснюється це тим, що протягом

тривалого часу взагалі не йшлося про самостійне існування українського пролетаріату. Вважалося, що в Україні, на відміну від Росії, де робітники з'явилися ще у XVIII ст., промисловий пролетаріат становив більш-менш значну кількість лише у другій половині XIX ст.

Це питання висвітлено в багатьох монографіях та публікаціях І.О.Гуржія. Цикл праць, що характеризують соціально-економічну історію України XVIII-XIX ст., в цілому, та тему щодо джерел формування промислових робітників, зокрема, відзначається залученням великої кількості опублікованих та архівних матеріалів, переконливістю обґрунтування висновків та стрункістю викладу. Автор показав, що формування робітничого класу в Україні було невід'ємною складовою частиною загальноросійського процесу. Значна увага

приділяється розкриттю джерел формування промислових робітників, зростання їх чисельності в Україні в окремих галузях тощо.

Капіталістичний лад розвивався в надрах феодально-кріпосницької системи. Поширення селянських промислів і розшарування селянства, заснування різноманітних щодо галузей мануфактурних підприємств і розклад міського ремесла, зростання суспільного поділу праці та поглиблення внутрішнього ринку – все це створювало сприятливі умови для розвитку капіталістичного промислового виробництва, яке в 30-50-х роках XIX ст. стало на шлях промислового перевороту і завершило свою перемогу після реформи 1861 року. Разом з виникненням капіталістичних відносин спорадично з'являються робітники [1]. Зростаючи чисельно і змінюючи свою структуру і склад, вони остаточно формуються в клас за умов завершення промислового перевороту.

Одним з основних джерел формування нового суспільного класу – пролетаріату – було розшарування селянства, як результат проникнення капіталістичних відносин в селянське господарство. В залежності від того, чим більшою економічною самостійністю і особистою незалежністю користувалися ті чи інші категорії й групи селян, тим швидше і глибше відбувався серед них процес розкладу. В окремих районах і серед окремих категорій українського селянства розшарування проявлялося не в однаковій мірі [2].

Особливо швидко цей процес відбувався серед державних селян Полтавської, Чернігівської, Харківської, Катеринославської, Херсонської губерній, а також серед економічних селян Правобережної України, які особисто були незалежними. Щодо розшарування серед поміщицьких селян, то воно інтенсивніше відбувалося на Лівобережній Україні, де багато з кріпосних селян мали до 1843 року свої власні землі.

Вихідним пунктом розшарування селянства була май-нова нерівність. В той час, коли заможна селянська верхівка, зосереджуючи в своїх руках основні засоби виробництва – землю, робочу худобу, сільськогосподарський реманент, промислові підприємства по переробці сільськогосподарських продуктів – все більше вдавалися до вживання найманої праці зубожілі селяни, втрачаючи засоби виробництва, підтримували своє існування постійним або періодичним продажем робочої сили. Проміжне місце займало середнє селянство, становище якого було дуже нестійким. Тільки при сприятливих умовах праця в своєму господарстві могла забезпечити цій групі селян засоби до існування [3].

З поденних, сезонних і річних заробітків жило багато малоземельних та безземельних

селян на Правобережній Україні.

Малоземельні і безземельні поміщицькі селяни, щоб не загинути від голодної смерті, змушені були поряд з відбуттям панщини працювати в господарствах сільських багатіїв. У 1795 році між іншими групами селян значилась група “живущих в работниках и в черной работе”. В деяких селах Правобережної України ця група, становила 10-20 і навіть 40% загального числа сімей [4].

Розшарування селянства відбувалося не тільки в землеробстві, а й в промислах. Тут також були, з одного боку, хазяйчики, а з другого, – наймані робітники. Це можна проілюструвати хоча б на шкіряному промислі. У 1766 році в Гадяцькому, Київському, Миргородському і Прилуцькому полках 216 козацьких дворів займалися чинбарством. На їх чинбарнях працювало 125 найманих робітників. Державні селяни мали 100 чинбарень і 58 найманих робітників. Навіть на 58 чинбарнях залежних селян працювало 20 найманих робітників [5].

Всі ці факти свідчать про те, що в селах України вже в другій половині XVIII ст. була досить значна група селян, які не мали землі й існували з продажу своєї робочої сили. В умовах панування феодально-кріпосницької системи продаж робочої сили цими селянами здійснювався не в однаковій мірі. Чим слабша була їх особиста залежність від феодалів, тим в більших масштабах продавали вони свою робочу силу. Зубожілих селян-кріпаків поміщики переводили на постійну панщину, видаючи жа-люгідний натуральний пайок, одяг і взуття, або дозволяли їм відлучатись на заробітки.

В зв'язку з тим, що пропозиція робочих рук на місцях часто була більшою, ніж попит, селяни шукали заробітків у віддалених селах, містечках і містах. Так, селяни сіл Араповичі і Лоска, Новгород-Сіверського повіту займались візниками в містечку Новгородку. Безземельні та малоземельні жителі сіл Оболоння, Городища, Савенків цього ж повіту ходили на заробітки в містечко Короп, а жителі хутора Стодольського наймались до клинцівських розкольників на домашні роботи. Селяни с. Грузьке Кролевецького повіту заробляли собі на прохарчування в м. Кролевіці [6].

Вже для другої половини XVIII ст. нерідкими були відходи на заробітки українських селян в міста і села центральних районів Росії, а російських – в міста і села України. Ці відходи обумовлювалися такими обставинами, як близькість розташування російських і українських сіл та міст, потреба в різних робітниках-спеціалістах, погіршення становища селян внаслідок стихійного лиха тощо.

Безземельні селяни, остаточно втративши зв'язок з хліборобством, поступово втрачають і зв'язок з селом, перетворюючись у постійних промислових робітників. Малоземельні селяни тримались ще села, але, не маючи змоги прохарчуватись зі свого клаптика землі, ставали сезонними і строковими робітниками, як в сільському господарстві, так і в промисловості. Сільські багатії, зосереджуючи в своїх руках основні засоби землеробського виробництва, посилюють експлуатацію односельчан, що наймалися на поденні та сезонні роботи. Заробітна плата таких робітників в значній мірі залежала від стану врожаю і наявної кількості вільних робочих рук. На Чернігівщині, наприклад, в уро-жайні роки робітники одержували 7-10, а в неврожайні – 4-6 крб. сріблом. В 50-х роках найманому сільськогосподарському робітникові платили: за рік 7-15 крб., за місяць, в гарячу пору збирання врожаю – 2 крб., за день – 15-20 коп. сріблом.

Використовуючи тяжке становище зубожілих селян, сільські багатії користувались часто майже даровою робочою силою. На кінець 30-х рр. XIX ст. в Чернігівській губернії налічувалось близько 15 тисяч бездомних селян, які постійно наймитували. Велика частина їх припадала на козаків, що становили 2/3 державних селян губернії.

З усією гостротою продовжувався процес соціального розшарування в середовищі лівобережних козаків. Незважаючи на те, що царський уряд, виходячи з військових міркувань, ще в 1739 році спеціальним указом заборонив козакам продавати свої землі, між ними, а також між ними і поміщиками та селянами, відбувався продаж-купівля землі. Застава і продаж козаками спадкових земель набирали масового характеру. Володарями їх стають свої “собрати”, козаки-куркулі, поміщики і навіть представники заможної верхівки з кріпосних селян.

Внаслідок майнової нерівності серед козаків створюються в першій половині XIX ст. такі офіційно визнані царським урядом групи: “достаточные”, “посредственного достояния”, “бедные”, “ничего не имеющие” або “поденщики”. Лише незначна частина козаків могла самостійно займатись землеробством [7].

Протягом першої половини XIX ст. посилювався процес розшарування серед державних селян Правобережної України, які в основній своїй масі перебували на так званому “господарському становищі”, що майже нічим не відрізнялося від становища кріпаків. Як відомо, “господарське становище” було нерозривно зв'язане з особистою залежністю селян від тимчасового власника і підневільною працею на нього (панщиною). Намагаючись одержати якомога більше доходу з орендованих

мастків, посесори надмірно збільшували панщину, натуральні та грошові побори, вдавались до прямої заборони торгової і промислової діяльності селян. Все це затримувало про-никнення товарно-грошових відносин в господарства державних селян Правобережної України, гальмувало процес їх розшарування [8].

Безстроково відпускні солдати та їх сім'ї являли собою значний резерв, з якого вербувались поденні і строкові робітники. В деяких губерніях на строкових роботах була зайнята третина й більше загального числа відставних солдатів та їх жінок.

Місцями заробітків для селян були, крім сільського господарства, промислові підприємства, міста, пристані, лісні сплави. Багато державних селян, особливо після закінчення польових робіт, наймалося на гуральні, цукроварні, вовномайні, селітроварні та інші промислові за-клади [9].

Чимало зубожілих селян працювало на промислових підприємствах, які належали заможній верхівці села.

Швидко розорення селянських господарств створювало надлишок робочих рук, які не знаходили застосування на місці в межах певного села, повіту і губернії. Промислові заклади, в зв'язку зі своїм невеликим розміром і висипанням праці кріпаків, могли надати роботу лише незначній частині тих, які пропонували свої робочі руки. Наприклад, в Полтавській губернії у 50-х роках XIX ст. промислові підприємства забезпечували роботою не більше 1/20 загального числа тих, що потребували її.

Не знаходячи роботи на місці, тисячі селян відправлялись на заробітки у віддалені місця Південної України, а також в Область Війська Донського [10].

Селяни, відправляючись у віддалені місця на заробітки, повинні були брати в повітових казначействах паспорти і білети. Особливо велике число заробітчан давала Лівобережна Україна – головний район зосередження державних селян, що перебували на оброчному становищі. У 1836 році лише 7 (із 11) повітових казначейств Харківщини видали до 14 тис. паспортів та білетів. З Полтавщини в 40-х роках щорічно підправлялося на заробітки й південні губернії до 90 тисяч селян.

Всього у 1843 році в українських губерніях було видано понад 60 тис. паспортів на строк від 3 років до півроку. Більше 88% загальної кількості виданих паспортів припадало на Полтавську, Харківську та Чернігівську губернії [11]. На кінець 50-х років число виданих паспортів у губерніях України досягло 200 тисяч.

Вже в дореформений період у новоросійських губерніях створилася своєрідна

мережа робітничих ринків, на яких збиралися селяни-заробітчани з центрально-чорноземних губерній Росії і північних губерній України, чекаючи на наймачів-поміщиків і куркулів. Своєрідними біржами для найму робітників на час сінокосу і жнив були весняні ярмарки в ряді населених пунктів Ананьївського і Бобринецького повітів (Янівка, Понятівка, Северинівка, Березівка, Ревуцьке та ін.). На ярмарку в містечку Бе-резівці (Херсонська губернія) збиралося інколи одночасно до 2 тис. заробітчан [12].

Кадри вільнонайманих робітників поповнювалися також за рахунок міського населення, зокрема за рахунок ремісників. Протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст. на Україні воно невпинно зростало: з 1816 до 1859 року збільшилось на 36%, а число цехових міщан – на 61% (з 812 тис. в 1816 р. до 1 млн. 309 тис. в 1859 р.) [13].

Населення міст України у другій половині XVIII ст. в значній мірі складалось з сільських станів, що в переважній своїй більшості займалися тільки хліборобством або хліборобством в поєднанні з ремеслом чи промислом. Це мало місце навіть в таких значних тоді містах, як Новгород-Сіверський, Чернігів, Ніжин, Ромни, Полтава, Харків, Черкаси.

В містах і містечках з селян, козаків та міщан створювалися значні групи найманих робітників. Заробітки були єдиним джерелом існування для багатьох безземельних і безхудебних підсусідків, що жили в містах. Навіть ті підсусідки, які мали орну землю, часто здавали її “в найми”, а самі займалися ремеслом та промислами [14].

У 80-х роках XVIII ст. багато міських ремісників юридично вважалися ще в складі груп сільського населення – козаків, державних і поміщицьких селян.

Поповнення складу міських ремісників вихідцями з груп сільського населення або з міських жителів, що належали до стану селян, залишалось характерним і в наступні роки. При наявності особистої незалежності вони легко могли перетворитись у власників промислових закладів або у вільнонайманих робітників. Ремісники-кріпаки могли стати ними лише при умові звільнення від феодальної залежності [15].

Важливим джерелом поповнення числа постійних робітників були підмайстри та учні. Розвиток капіталістичних відносин поглиблював процес соціального розшарування серед ремісників, все більше і більше робив неможливим перехід підмайстрів у розряд майстрів, а учнів у розряд підмайстрів. У свою чергу підмайстри поступово починають зливатись з найманими робітниками. Хазяїнам було вигідно виділяти і зберігати розряд учнів,

щоб, одержуючи від них майже таку кількість праці, як і від дорослих робітників, платити в півтора-два рази меншу винагороду. Число підмайстрів і учнів часто переважало число майстрів [16].

Результатом соціального розшарування ремісників було створення на одному полюсі групи заможних, що мали свої власні майстерні, а згодом і мануфактурні та фабрично-заводські підприємства, а на другому – групи вкрай зубожілих, які перетворювалися в найманих робітників [17].

В період розкладу феодально-кріпосницької системи, кадри промислових робітників створювалися і позаекономічним, насильницьким шляхом. До таких робітників належали кріпаки, що працювали на поміщицьких підприємствах, кабальні робітники і приписані до казенних підприємств селяни. Праця всіх цих категорій робітників, будучи підневільною, мала низьку продуктивність [18].

Поміщики перетворювали в робітників найбільш розорену ними частину селян. Перетворюючи селян-кріпаків у кріпосних робітників, поміщики переселяли їх з віддалених сіл на землю, що знаходилась близько від промислових підприємств. При цьому в руках кріпосників залишалась основна частина селянського майна. Нерідко поміщики зовсім позбавляли кріпосних робітників земельних наділів, видаючи їм за працю натуральну, грошову чи натурально-грошову винагороду [19].

В Україні було декілька казенних підприємств, які обслуговувались працею приписних селян: Києво-Межигірська фаянсова фабрика, Катеринославська суконна і панчішна мануфактури, Луганський ливарний завод. Шосткинський пороховий завод, Київський завод “Арсе-нал” і ряд херсонських і миколаївських підприємств військово-морського відомства обслуговувались військовозобов’язаними. Частково вживалась праця солдатів на бахмутських і торських солеварних заводах.

Під час влаштування фабрики всі селяни були наділені однаковими ділянками землі. При цьому їм дозволялось передавати у спадщину і переуступати землю лише селянам, приписаним до фабрики. Проте вже в 40-х роках XIX ст. деякі селяни мали землі в надлишку, в той час, як інші ставали малоземельними [20].

Царський уряд застосовував на казенних підприємствах і казенних будовах не тільки працю приписних селян і засланих, а й працю заарештованих. Вже в 60-х роках XVIII ст. Малоросійська колегія видала ряд указів про використання праці заарештованих й засуджених на казенних будовах. Так, 13 липня 1767 року був виданий указ, згідно з яким

урядовці мали присилати засуджених на казенні роботи в м. Глухів. В 40-х роках XIX ст. багато арештантів працювало на будівельних роботах у Києві, одержуючи мізерну заробітну плату.

Крім того, узаконювалась примусова праця особисто вільних людей, які не спроможні були сплатити державні податки. До примусової праці притягались як міські, так і сільські “недоїмщики”. Основна частина зароблених ними грошей йшла на сплату податків [21].

Пореформений період зумовлював подальший суспільний поділ праці, прискорював процес відокремлення обробної промисловості від добувної, розширював внутрішній ринок. В цей період швидко зростали міста і промислові центри, виникали нові галузі промисловості, остаточно

здійснювався перехід від мануфактури до машинної індустрії, а разом з тим формувалася і розвивалася промисловий пролетаріат, посилювались суперечності капіталізму, які виявлялися в нерівномірності його розвитку, в економічних кризах, в загостренні класової боротьби пролетаріату.

За 25 років (1860-1885) кількість фабрик і заводів на Україні збільшилась на 15%, а число зайнятих на них робітників – на 35%. Особливо інтенсивно розвивалась промисловість України в 90-х роках, коли новозбудовані підприємства становили близько 45% всіх підприємств, а число робітників в порівнянні з 1860 р. зросло в 4 рази [22].

Основні кадри робітничого класу України формувались з місцевого українського

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – К.: Наук. думка, 1958. – С. 57.
2. Там само. – С. 58.
3. Гуржій І.О. Шляхи поповнення промислового пролетаріату // Історія робітничого класу Української РСР. Т. 1. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 55.
4. Гуржій І.О. Розклад і криза феодално-кріпосницької системи. Розвиток капіталістичних відносин на Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Історія Української РСР / Гол. ред. кол. Дубина К.К. Т. 1. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 368.
5. Гуржій І.О. Шляхи поповнення промислового пролетаріату. – С. 56.
6. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України. – С. 63.
7. Там само. – С. 67.
8. Там само. – С. 68.
9. Там само. – С. 70.
10. Гуржій І.О. Шляхи поповнення промислового пролетаріату. – С. 58.
11. Там само. – С. 114.
12. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України. – С. 73.
13. Там само. – С. 77.
14. Там само. – С. 79.
15. Там само. – С. 80.
16. Гуржій І.О. Розклад і криза феодално-кріпосницької системи. Розвиток капіталістичних відносин на Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 375.
17. Гуржій І.О. Шляхи поповнення промислового пролетаріату. – С. 61.
18. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України. – С. 86.
19. Гуржій І.О. Розклад і криза феодално-кріпосницької системи. Розвиток капіталістичних відносин на Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 368.
20. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України. – С. 87.
21. Там же. – С. 89.
22. Гуржій І.О. Боротьба трудящих мас України проти соціального і національного гніту в період капіталізму. – К.: Наукова думка, 1958. – С. 4.
23. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х рр. XIX ст. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 22.

Стаття надійшла до редколегії 24.11.2005 р.